

Сиволап М.П.,*викладач Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького***Сиволап Л.Г.,***завідувач відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею*

НАЙДАВНІШІ СТОЯНКИ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ ПЕРВІСНИХ ЛЮДЕЙ НА ЧЕРКАЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2002 – 2007 рр.)

Історія Шевченкового краю на всіх її етапах завжди викликала неослабний інтерес дослідників української і європейської давнини.

Ось вже п'ятий рік, починаючи з 2004 року, черкаські та київські археологи влаштовують короточасні розвідкові експедиції на Шполянщину. Наприклад, у 2006 році з 30 квітня по 10 травня у Шполянському районі, поблизу сіл Нечаєве та Лип'янка було проведено дослідження комплексною експедицією під керівництвом видатного українського вченого, дослідника кам'яного віку України Вадима Степанчука та за участі представників Києво-Могилянської академії, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (ЧНУ), Інституту українознавства та Інституту археології Національної Академії наук України.

Чому ж Шполянський район так зацікавив дослідників? Щоб зрозуміти це, треба зробити екскурс як до передісторії цих досліджень, так і до останніх здобутків світової науки у вирішенні проблеми розселення людей на Землі, виникнення популяції людей розумних.

Ми вже знаємо, що перша істота, визнана наукою людиною, *Homo habilis* (людина вміла), з'явилися у Східній

Африці 3-2,5 млн р. тому [21]. Габіліси були найдавнішими ймовірними предками людини, що почали будувати перші житла та виготовляти найпримітивніші штучні знаряддя – чопери і чопінги, котрі були ознакою олдувайської археологічної культури. У цей же час там також жив подібний до габілісів малодосліджений ще *Homo rudolfensis* (людина з озера Рудольф). Хто з цих двох видів, габіліс чи рудольфензіс, був предком людини, а хто бічною гілкою на генеалогічному дереві людства, ще остаточно неясно. Відкриття західної антропології останнього десятиріччя внесли багато нового у наші знання про походження людства і дещо заплутали донедавна струнку схему антропогенезу. Зокрема, було відкрито цілі нові роди людиноподібних приматів – *Sahelanthropus*, *Orrorin*, *Ardipithecus*, *Kenyanthropus*. Перші два з них датуються 7-6 млн років тому і репрезентують іншу, неавстралопітекову еволюційну лінію розвитку, що, можливо, через *Homo rudolfensis* веде безпосередньо до сучасної людини [13, 122-123]. Наступним етапом розвитку предків людини були архантропи (*Homo erectus*) – найдавніші справжні люди, з якими пов'язана ашельська археологічна культура або ашельська епоха розвитку первісної культури, визначальною рисою якої є поширення кам'яного рубила. Найдавнішим з архантропів був *Homo ergaster* або людина працююча, котрий жив у Африці в проміжку близько 1,9-1,4 млн років тому. У цей час тодішнє людство починає розселятися зі Східної Африки до Азії та Європи, утворивши багато локальних бічних відгалужень, котрі раніш також зараховувались до предків сучасної людини – яванський пітекантроп, пекінський синантроп, північноафриканський атлантроп, європейська гейдельберзька людина та інші. Саме в цю епоху пралюди розвинули найдавнішу примітивну мову та освоїли використання вогню. Згідно найновіших біогенетичних досліджень встановлено, що у проміжку 690-550 тис. р. т. десь у Ефіопії чи Північній Африці пізні ергастери розділилися на дві генетичні гілки – одна з яких

зрештою дала архайчного *Homo sapiens* або пресапієнса, тобто безпосереднього предка сучасної людини, а від іншої, можливо через проміжну ланку типу іспанського *Homo antecessor* (попередня людина), походить гейдельберзька людина (*Homo erectus heidelbergensis*) та її нащадок – неандерталець (*Homo sapiens neanderthalensis*).

На сьогоднішній день найдавнішою пам'яткою України зі слідами проживання людини-архантропа догейдельберзького типу вважається виявлена у Закарпатті стоянка Королево, що датується близько 1 млн років тому [8; 9], але кісткові рештки тут не вціліли, тому ми не можемо точно визначити, який з підвидів архантропів проживав у цей час на території України. Важко повірити, але вже в наші дні унікальна пам'ятка була знищена приватним кар'єром одного з олігархів і більше не зможе надавати вітчизняній історичній науці будь-якої інформації.

Розселення по Європі наступної хвилі – гейдельберзьких людей, проходило на тлі планетарних кліматичних змін льодовикового періоду: чергування гляціалів (зледенінь) та інтергляціалів (міжльодовиків'їв). В Україну гейдельбержці потрапляють під час гюнцміндельського інтергляціалу (550-476 тис. р. т.) і продовжують тут жити під час наступного міндельського зледеніння (476-350 тис. р. т.), особливо поширюючись під час нетривалих потеплень-інтерстадіалів [6]. У часи гюнц-міндельського інтергляціалу клімат Східної Європи був досить теплим – значні площі займали ліси, у південних районах переважали степи та лісостепи. Поряд із фауною помірного клімату (бізоном, кабаном, шляхетним оленем, лосем, косулею, ведмедем, вовком) в ранньому та середньому плейстоцені жили теплолюбні південний слон (предок мамонта), етрусський носоріг, великий гіпопотам, кінь Стенона, шаблезубий тигр та ін. тварини [15; 16], що були сучасниками і здобиччю гейдельберзької людини. Сліди гейдельбержців зникають після настання найпотужнішого зледеніння – ріського (230-187 тис. р. т.), а після його відходу, під час рісс-вюрмського інтергляціалу

(187-70 тис. р. т.), територія України заселяється генетичними нащадками гейдельберзьких людей – неандертальцями, носіями матеріальної культури мустьєрського типу. Неандертальці користувалися вогнем, будували житла типу яранги, успішно полювали на великого звіра – мамонтів, носорогів, бізонів, ведмедів; на середнього – північних оленів, коней, віслюків, баранів, сайгаків та ін. Для цих міцних сильних людей, максимально пристосованих до виживання у суворих прильодовикових умовах, що деякими рисами нагадували сучасних ескімосів, були характерними груба мускулиста фігура при невеликому зрості (160-163 см у чоловіків), масивний скелет, велика грудна клітка. Але це вдаль пристосування, очевидно, зіграло й негативну роль у подальшій сапієнтизації цього підвиду людини. Нещодавно останніми дослідженнями британських археологів та антропологів було доведено, що неандертальці не є генетичними предками людей сучасного типу, а лише бічною гілкою у розвитку нинішнього людства.

Наші з вами предки у цей час продовжували жити в Африці, ведучи збиральницько-мисливський спосіб життя, на зразок сучасних бушменів, навіть зовнішньо, як вважають, дещо нагадуючи останніх. Ще у 1987 р. група американських вчених на чолі з А. Вілсоном, на основі вивчення мітохондріальної ДНК 147 популяцій світу, прийшли до висновку, що все сучасне людство походить від однієї єдиної жінки-праматері, так званої "мітохондріальної Єви", котра жила в Сахарі десь у період 290-140 тис. р. тому. [13, 327; 28]. Тут же, в Африці, майбутнє людство пройшло близько 74 тис. р. т. так зване "пляшкове горло", коли внаслідок природної катастрофи вимерло багато давніх бічних підвидів людини, а кількість предків сучасної людини зменшилася до загрозливої межі. Однак позитивним наслідком цього стала генетична одноманітність популяції архайчного гомо сапієнс, завдяки чому людство, попри появу різних рас, і досі є єдиним біологічним видом. Ймовірно, що причиною масового вимирання пресапієнсів стало

виверження супервулкану Тоба на о. Суматра. Як вважають фахівці, вибух був настільки сильним, що протягом 5 років Сонце світило як Місяць, по всій Землі панували сутінки, викликані запиленням атмосфери, а як результат – феномен "ядерної зими", припинення вегетації і загибель рослин, масове вимирання тварин, внаслідок чого людство опинилось на межі вимирання. За генетичними даними кількість тих, що вижили, не перевищувала 2 тис. особин. Нині кальдера супервулкану заповнена озером Тоба, котре має розміри близько 80х40 км. Рядом фахівців передбачається існування ще одного "пляшкового горла", через яке дещо пізніше пройшла частина ранніх *Homo sapiens*, а саме їх більш світлопигментована популяція, котра в майбутньому дала початок білій і жовтій расам. Припускають, що майже повне вимирання світлошкірої популяції, можливо, відбулося у результаті витіснення її представниками більш успішної і численної популяції у пустельні райони північної Африки або ж під впливом якихось природних факторів. Британські генетики встановили, на основі вивчення мітохондріальної ДНК, що у світлопигментованій групі, котра вижила, було лише 10-11 жінок, очевидно, чоловіків було приблизно стільки ж. Тобто йдеться про одну велику патріархальну родину, члени якої, до того ж, були генетично близько спорідненими, ймовірно, нащадками однієї сімейної пари. Усі ці факти непогано узгоджуються з науковими гіпотезами, типу "генетичних Адама і Єви" або гіпотези "Ноева Ковчега", популярних серед певного кола фахівців, зокрема генетиків. Переживши вищезгадані випробування, архаїчні *гомо сапієнс*, яким були властиві деякі риси людей сучасного фізичного типу, потроху розмножились і почали розселятися з Африки через Палестину, де їхні кісткові рештки були знайдені у печерах Схул і Табун на горі Кармел та в печері Джебел-Кафзех поблизу Назарета [13; 21].

Близько 40 тис. р. т., під час останнього, вюрмського або валдайського зледеніння (70-10 тис. р. т.), наші предки,

неоантро-пи, починають заселяти територію Європи і власне України, де застають старожилів цих місць – неандертальців. На жаль, поки що шляхи і перипетії появи, розселення і контактів з неандертальцями перших неоантропів (*Homo sapiens sapiens*) на наших землях ще недостатньо вивчені, але це не був простий і однобічний процес витіснення менш успішних попередників більш прогресивним підвидом людини. Згідно гіпотези, обґрунтованої доктором історичних наук В.М. Степанчуком на основі його багаторічних досліджень проблеми, подекуди, як наприклад в Криму, мало місце витіснення неандертальцями людей сучасного типу і поява своєрідної неандертальської "автономії", котра продовжувала тут існувати (до 28 тис. р. т.) навіть у той час [22], коли вже у всій Європі неандертальці вимерли (33-35 тис. р. т.). Валдайське зледеніння безпосередньо не торкнулося території України; як видно з назви, льодовик не просунувся південніше Валдаю, тому на нашій території існували досить комфортні умови життя у прильодовиковому тундро-лісостепу. Український тундро-лісостеп був найродючішою екосистемою останніх мільйонів років, де на 1 гектар площі припадало до 40 тонн живої ваги тварин, що удвічі більше, ніж у сучасній африканській савані [12]. Так що їжі мало вистачити і неандертальцям, і гомо сапієнсам, отже причина вимирання неандертальців має лежати в іншій площині. Але це вже тема іншого дослідження, отож повернімося до часу ріського зледеніння, котре безпосередньо стосується теми нашого дослідження.

Ріське зледеніння залишило свої яскраві сліди й на території Середньої Наддніпрянщини. Льодовик практично повністю здер Лівобережжя, так що майже не залишилося осадових шарів навіть з рештками динозаврової фауни, а не лише дольодовикової епохи. Його язики тяглися долинами Сули та Супою, а долиною Пра-Дніпра він дійшов аж до сучасного Дніпродзержинська [2]. Центр ріського льодовика був у районі сучасної Ботнічної затоки між Швецією і Фінляндією, де потужність шару криги сягала

3-3,5 км (за іншими даними до 5 км), а в районі сучасних Черкас висота шару криги у різний час коливалась від 300 до 500 м [15, 52-53]. Правому берегу Черкащини теж дісталось: на значних територіях льодовик порушував осадові породи попередніх епох, оголивши гранітну поверхню Українського кристалічного щита; кілька язиків льодовика проорали долину Гірського Тікича на Жашківщині й Маньківщині, долиною Гнилого Тікича він спустився найдалі – аж до Катеринополя, де і зупинився остаточно, залишивши крайові льодовикові відклади – морену. Ще один язик ріського льодовика пробив на Правобережжі прохідну льодовикову долину, ділянками якої нині течуть Рось, Ірдинка та Тясмин [2]. Тут він перетер піщаники давнього Сарматського моря на пісок (піски Черкаського бору та притясминські дюни), лишивши уцілілими тільки найтвердіші ділянки (Холодноярські гори та Богданова гора – якраз такі останці піщанику). Відступаючи, цей льодовик лишив по собі товщі лесових глин, нагромадив Канівські гори, кряж Мошногір'я та інші гляціодиспокації [4; 17; 14].

Південь правобережної Черкащини у ті драматичні часи був зоною прильодовикової арктичної пустелі, а в часи відступу льодовика – прильодовиковим тундростепом. Тобто, саме тут уціліли нашарування дольодовикових епох, що, ймовірно, містять пам'ятки попередників неандертальців. Осмислення геологічної ситуації Середньої Наддніпрянщини підштовхнуло археологів шукати сліди давніх європейців саме у цих краях. Певні вказівки на можливе заселення цих територій в ранньому палеоліті продовжували накопичуватися [19; 11; 20], але досі були невідомі безсумнівні залишки давньої стоянки з хорошими серіями кам'яних знарядь і супровідними фауністичними рештками, які б запягали в безперечних стратиграфічних умовах.

Так, на початок 70-х рр. минулого століття на території Черкащини було відоме лише одне археологічне місцезнаходження – Канівське, визначене як мустьєрське, матеріали якого, найдавнішого на той час у Середній Наддніпрянщині і,

зокрема, на території Черкаської області, були повністю опубліковані. Проте, враховуючи незначну кількість артефактів (15 кременів) та характер знахідки – розрізнені кремені були зібрані у котловані Канівської ГЕС на площі завдовжки близько 200 м протягом 3-х років (1969-1971) з різних шарів, можна вважати, що на ранньопалеолітичній карті України цей регіон і надалі лишався білою плямою [18].

Не зовсім зрозумілим було положення виявленого у 1954 р. краєзнавцем Л.Г. Брудзем пізньоашельського місцезнаходження у с. Велика Бурімка Чорнобаївського району [7], котра, по суті, досі лишалася поодиноким пам'яткою цього часу на Лівобережжі Дніпра. До наукової літератури відомості про Велику Бурімку були введені І.Г. Шовкоплясом та ін. [26; 27; 5; 3]. З метою встановлення характеру цього місцезнаходження та визначення доцільності і можливості проведення археологічних розкопок на ньому у листопаді 2002 року силами представників Інституту археології НАН України (В.М. Степанчук) і Археологічної лабораторії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (М.П. Сиволап) за підтримки Чорнобаївської районної держадміністрації (П.Г. Душейко) було проведене нове обстеження Великобурімського місцезнаходження, у якому також взяли участь лаборант Археологічної лабораторії ЧНУ О.В. Марченко та студент-історик ЧНУ М.А. Макуха. Проте обстеження та подальші аналізи отриманих матеріалів визначили шари місцезнаходження Велика Бурімка, як річкові відклади пра-Сули часу рісс-вюрмського інтергляціалу (130 тис. р. т.), а знайдені нами та Л.Г. Брудзем кремені та кістки тварин, як природні за походженням, без жодних слідів обробки людиною. Таким чином, наявні дані не дозволяють визнати Великобурімське місцезнаходження археологічною стоянкою, воно має бути визначене як геолого-палеонтологічна пам'ятка природи регіонального значення [23; 24].

Вперше палеолітичне місцезнаходження у Шполянському районі Черкаської області було виявлено 1985 року

краєзнавцем з м. Новомиргорода Кіровоградської обл. Петром Івановичем Озеровим. Зокрема ним було виявлено стоянку, умовно названу як Лип'янка-I (нині Ясівка). У цілому дана територія П.І. Озеровим була недостатньо вивчена, позаяк його основні інтереси зосереджувалися на терені Новомиргородського району, де ним і було відкрито близько півтора десятка палеолітичних місцезнаходжень.

Проте навесні 2003 р. до Археологічної лабораторії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (кер. М.П. Сиволап) було передано пакет з кременем палеолітичного вигляду, деякі з артефактів, можливо, мали ранньопалеолітичний вигляд. Пізніше виявилось, що ці матеріали були передані головою сільради с. Лип'янка Шполянського району Валентиною Борисівною Барвінок до Черкаської облдержадміністрації, а звідти переадресовані до Археологічної лабораторії університету. Ось так, завдяки небайдужості й свідомості окремої людини і з'являються передумови для відкриття. Знахідки викликали значний інтерес, особливо у зв'язку з можливістю виявлення ранньопалеолітичної стоянки на території Черкащини, а саме у Шполянському районі, де, як відомо, визначено географічний центр України.

У листопаді 2004 р. вже згаданими В.М. Степанчуком та М.П. Сиволапом за участі лаборанта О.В. Марченка та аспіранта кафедри археології Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка Д.А. Ветрова і при активній співпраці краєзнавця П.І. Озерова, було проведене археологічне обстеження частини раніш відкритих палеолітичних місцезнаходжень на території Новомиргородського району Кіровоградської обл., а також розвідки, що призвели до відкриття нових палеолітичних місцезнаходжень на території Шполянського р-ну Черкаської обл. В числі найбільш важливих результатів обстеження слід назвати отримання перших достовірних даних про наявність на території півдня Черкащини ранньопалеолітичних місцезнаходжень (Ясівка, Нечаєве-1), а також знахідка верхньо-

палеолітичних матеріалів у стратиграфічному контексті (Ясівка). Було також виявлено пізньопалеолітичні майстерні первинної обробки кременю Нечаєве-2 та Задорожівщина, з останньої якраз і походили передані В.Б. Барвінок кремені. У цілому ж значення регіону прикордоння Черкаської та Кіровоградської областей, тобто басейну р. Велика Вись та її приток, для палеолітознавства важко переоцінити. Тут представлені численні явно різновікові й різнокультурні палеолітичні місцезнаходження, що відносяться до різних періодів раннього, середнього та верхнього палеоліту [25]. Отже, тут було відкрито пам'ятки, що містили мустьєрські матеріали і, на 2004 р., були найдавнішими на території Черкащини стоянками стародавньої людини неандертальського типу.

Проте автори досліджень на цьому не зупинилися і у травні 2006 р. на Шполянщину була організована згадана на початку статті експедиція, у складі якої, крім вищевказаних В.М. Степанчука, М.П. Сиволапа, Д.А. Вєтрова, О.В. Марченка та п'ятих студентів-істориків ЧНУ, взяли участь світила української археології кам'яного віку – доктори історичних наук Л.Л. Залізняка, М.І. Гладких, І.В. Сапожников, кандидати історичних наук палеолітознавець С.М. Рижов та українознавець Ю. Фігурний. У пригоді учасникам експедиції стало сприяння місцевих жителів, зокрема нового голови сільради с. Лип'янка Андрія Юрійовича Іщенко.

Як і у 2004 р., було обстежено усі відомі на той час у даному регіоні палеолітичні стоянки, на кіровоградській стороні вододілу рр. Великої Висі і Гнилого Товмача на стоянці Троянове-4 було закладено невеликий розкоп, продовжений влітку 2006 р. окремою експедицією Києво-Могилянської академії. Було розширено джерельну базу місцезнаходжень на черкаському боці вододілу, а при обстеженні стоянки Нечаєве-2 палеолітознавцем С.М. Рижовим неподалік було помічено виходи червоних глин, ймовірно, ашельського часу, обстеження ж відшарувань дало і знахідки цього часу. Нововідкрите місцезнаходження

отримало назву Нечаєве-3, а знахідки з нього розглядав цілий консилиум провідних учених. Таким чином, було зроблено припущення, що виявлене нами місцезнаходження Нечаєве-3 на даний час є, очевидно, найдавнішими рештками перебування стародавньої людини не лише на території Черкащини, а й Центральної України в цілому. Можливий вік виявлених артефактів, за попередніми висновками, складає близько 130 тис. років, хоча геологічний вік шарів дає надію на більш давній час, у будь-якому випадку пам'ятка залишена неандертальцями, але є певна надія знайти й знаряддя гейдельберзьких людей.

Для того, щоб говорити щось докладніше, потрібні були подальші дослідження, бажано планомірні повноцінні розкопки. З цією метою археологи Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького спільно з київськими палеолітознавцями запланували організувати 2007 року наступну експедицію на Шполянщину, метою якої має бути подальше обстеження стоянки Нечаєве-3, збір підйомного матеріалу та шурфування для визначення найбільш перспективної для розкопок ділянки, крім того планується подальший пошук палеолітичних місцезнаходжень, на які багата, на наше переконання, територія Шполянщини. У разі позитивного виконання поставлених завдань розкопки стоянки Нечаєве-3 могли б розпочатися вже влітку 2008 року.

Звичайно, спонсорська допомога благодійників чи сприяння Шполянської райдержадміністрації, як це було на Чорнобаївщині, суттєво б допомогли у реалізації наших планів та дослідженні найдавнішої історії краю. За умови державницького ставлення до унікального навіть в рамках Європи скупчення в цьому районі палеолітичних пам'яток доцільно було б включити Шполянщину до перспективних планів у рамках програми «Золота підкова». Задачею майбутніх досліджень на південному прикордонні Черкащини у басейні р. Велика Вись є пошук культурних решток у неперевідкладеному стані, визначення культурно-хронологічної позиції матеріалів. Очевидним є також і те, що

планомірні розвідки пам'яток кам'яного віку обов'язково призведуть до відкриття нових місцезнаходжень. На жаль, якщо збережеться попередня форма фінансування даних досліджень (виключно за власні кошти дослідників), то можливими будуть лише фрагментарні археологічні розвідки, які не зможуть дати повну історичну картину найдавнішого минулого краю.

Проведення широкомасштабних ранньопалеолітичних досліджень у нашому краї може стати ще одним об'єктом для інтересу збоку наукової європейської громадськості. Україна залишилася серед небагатьох країн, де ще трапляються неушкоджені цивілізаційними урбаністичними руйнуваннями ранньопалеолітичні пам'ятки зі збереженою стратиграфією. За умови комплексного дослідження на основі найновіших методичних розробок, активної популяризації результатів і використання сучасних наукових способів відтворення основних аспектів життя первісної людини можливе у перспективі створення археодому кам'яного віку, на зразок вже існуючого в Київській області та створюваного в Заповіднику трипільської культури на території Черкащини (керівник В. Чабанюк).

Перспективні напрямки ранньопалеолітичних досліджень у нашому краї розкривають нові можливості для майбутнього створення комплексних музейно-туристичних центрів, для перетворення вимираючих сільських районів Черкащини на стабільно самодостатні.

P.S. Поки дана стаття готувалася до друку, автором, спільно з д.і.н. В.М.Степанчуком, були продовжені подальші дослідження. Зокрема, у жовтні 2007 року було проведено подальше археологічне обстеження на території Шполянського району Черкаської області та Новомиргородського району Кіровоградської області понад 30 палеолітичних пам'яток, понад 20 з яких були вперше виявлені авторами. Таким чином, завдяки нашим дослідженням останніх років на Шполянщині виявлено вже 25 нових палеолітичних місцезнаходжень, на кількох із них присутні і

матеріали середньопалеолітичного часу. Тоді ж було прошурфовано вищезгадану стоянку Нечаєве-3, що дещо прояснило її стратиграфічну ситуацію. А вже у липні 2008 року на двох стоянках (Нечаєве-3, Маслове-5) було розпочато більш масштабні археологічні дослідження, результатом чого стало виявлення беззаперечних непере-відкладених мустьєрських матеріалів, що типологічно датуються в межах 100-130 тис. років тому. Наше археологічне датування було підтверджене аналізом геологічних нашарувань, котрий був проведений в польових та лабораторних умовах зав. відділом палеогеографії Інституту географії НАН України доктором географічних наук Ж.І. Матвіїшиною. Хоча геологічна дата повністю підтвердила висновки археологів, вже в кабінетних умовах було визначено, що найглибший шар (до 5 м) одного з квадратів на стоянці Маслове-5 датується ще більш давнім часом, а саме 300 тис. років. А в цьому шарі нами було виявлено 2 крем'яні відщепи, виготовлені рукою давньої людини. Таким чином, знову з'явилася надія знайти сліди людей більш раннього типу, очевидно, гейдельбержців. На жаль, ці визначні відкриття й досі не привернули відповідної уваги органів державної влади Черкащини, а подальше проведення польових і лабораторних досліджень і далі залишається лише приватною справою самих дослідників.

-
1. *Археология Украинской ССР.* – Киев, Наукова думка, 1985. – Т.1. – 568 с.
 2. *Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР.* – Москва, 1962. – 90 с.
 3. *Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР.* – Л., Наука, 1984.
 4. *Бондарчук В.Г. Гляциодислокации Среднего Приднепровья // Четвертичный период.* – Киев, Изд. АН УССР, 1961. – Вып. 13-15.
 5. *Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья.* – Москва-Ленинград, Наука, 1964. (САИ).
 6. *Брей У., Трамп Д. Археологический словарь.* – Москва, 1990. – 367с.
 7. *Брудзь Л.Г. Отчет о разведке в с.Великая Буримка 1954 года //*

- Науковий Архів Інституту археології Національної Академії наук України, ф. 1954/17.
8. Гладилін В.Н. Ранній палеолит // Археология Украинской ССР. К., Наукова думка, 1985. – Т. I.
9. Гладилін В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К., Наукова думка, 1990.
10. Давня історія України. Первісне суспільство. – Київ, Наукова думка, 1997. – Т.1. – 558 с.
11. Демартіно А.П. Мустьє Середнього Дніпра – Канівське місцезнаходження // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси, Сіяч, 1995. – С. 13-15.
12. Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – Київ, Наукова думка, 1989. – 176 с.
13. Зубов А.А. Палеоантропологическая родословная человека. – Москва, 2004. – 551 с.
14. Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г. Каневские гляциодислокации. – Москва, Наука, 1982. – 104 с.
15. Лазуков Г.И., Гвоздовер М.Д., Рогинский Я.Я., Урысон М.И., Харитонов М.И., Якимов В.П. Природа и древний человек. – Москва, Мысль, 1981. – 224 с.
16. Палеоєкологія древнього человека. – Москва, Наука, 1977.
17. Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. – Київ, Вид. Київського ун-ту, 1971. – 96 с.
18. Писларій І.А., Степанчук В.Н., Демартіно А.П. Каневское местонахождение: новый памятник восточноевропейского милока на Среднем Днепре // Археологический альманах. – Донецьк, 1999. – №8. – С. 129-140.
19. Писларій І.О. Палеолітичні знахідки на Канівщині // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – Київ, Наук. думка, 1972. – С. 27-28.
20. Рижов С.М. Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я // Кам'яна доба України. – Київ, Шлях, 2004. – Вип. 5. – С. 112-119.
21. Сегеда С. Основи антропології. – Київ, Либідь, 2001.
22. Степанчук В.М., Коен В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартс П., Журавльов О.П., Петрунь В.Ф., ван дер Плїхт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. – Київ, Шлях, 2004. – Вип.5. – С. 62-98.
23. Степанчук В.М., Сиволап М.П. Звіт про результати археологічного обстеження місцезнаходження Велика Бурімка

- восени 2002 року // Науковий Архів Інституту археології Національної Академії наук України, ф. 2002.
24. Степанчук В.М., Сиволап М.П. Результати археологічного обстеження пізньоашельського місцезнаходження Велика Бурімка на Черкащині // Кам'яна доба України. – Київ, Шлях, 2005. – Вип.7. (До 85-річчя Д.Я. Телегіна). – С. 20-26.
25. Степанчук В.Н., Сиволап М.П., Ветров Д.А., Озеров П.И. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р.Большая Высь в 2004 году // Науковий Архів Інституту археології Національної Академії наук України, ф. 2004.
26. Шовкопляс И.Г. Палеолитическая экспедиция 1954 г. // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – К., Изд-во АН УССР, 1955.
27. Шовкопляс И.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957). – Київ, 1957.
28. <www.gazeta.ru/science>.